



NORASMIY BANDLIK FENOMENINING IQTISODIY MOHIYATI VA SHAKLLANISH OMILLARI

Bobonazarova Yulduz

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

ORCID: 0009-0004-8650-7984

boronboron42@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada norasmiy bandlik fenomenining iqtisodiy mohiyati hamda uning shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillar tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida norasmiy bandlikning mehnat bozori muvozanatini ta'minlashdagi o'rni, aholi daromadlarini shakllantirishdagi ahamiyati va uning salbiy oqibatlari, xususan, ijtimoiy himoya tizimining zaiflashuvi hamda soliq tushumlarining qisqarishi kabi jihatlar yoritib berilgan. Shuningdek, iqtisodiy, institutsional, demografik va ijtimoiy omillar asosida norasmiy bandlikning shakllanish sabablari tizimli ravishda asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari norasmiy bandlikni qisqartirish emas, balki uni bosqichma-bosqich rasmiy sektorga integratsiya qilish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: fenomen, parallel, rasmiy sektor, institutsional, dualistik yondashuv, strukturaviy yondashuv.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ФЕНОМЕНА НЕФОРМАЛЬНОЙ ЗАНЯТОСТИ И ФАКТОРЫ ЕГО ФОРМИРОВАНИЯ

Бобоназарова Юлдуз

Ташкентский государственный экономический университет

Аннотация. В данной статье исследуется экономическая сущность феномена неформальной занятости, а также основные факторы, влияющие на её формирование. В ходе исследования раскрывается роль неформальной занятости в обеспечении равновесия на рынке труда, её значение в формировании доходов населения, а также негативные последствия, в частности ослабление системы социальной защиты и сокращение налоговых поступлений. Кроме того, причины формирования неформальной занятости системно обоснованы на основе экономических, институциональных, демографических и социальных факторов. Результаты исследования показывают, что необходимо не сокращение неформальной занятости, а её поэтапная интеграция в формальный сектор.

Ключевые слова: феномен, параллельный, официальный сектор, институциональный, дуалистический подход, структурный подход.

THE ECONOMIC ESSENCE OF THE PHENOMENON OF INFORMAL EMPLOYMENT AND THE FACTORS OF ITS FORMATION

Bobonazarova Yulduz

Tashkent State University of Economics

Abstract. *This article examines the economic nature of informal employment and the key factors influencing its formation. The study highlights the role of informal employment in maintaining labor market equilibrium generation, and its negative consequences, particularly the weakening of the social protection system and the decline in tax revenues. In addition, the causes of informal employment are systematically analyzed based on economic, institutional, demographic, and social factors. The findings suggest that rather than reducing informal employment, it is necessary to ensure its gradual integration into the formal sector.*

Keywords: *phenomenon, parallel, formal sector, institutional, dualistic approach, structural approach.*

Kirish.

Norasmiy bandlik fenomeni zamonaviy iqtisodiyotning ajralmas, ammo murakkab hodisalaridan biri hisoblanadi. U davlat tomonidan rasmiy ro'yxatga olinmagan, soliqqa tortilmaydigan va mehnat qonunchiligi bilan to'liq tartibga solinmagan mehnat faoliyatlarini o'z ichiga oladi. Ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda norasmiy bandlik keng tarqalgan bo'lib, u iqtisodiy tizimda muhim rol o'ynaydi. Norasmiy bandlikning iqtisodiy mohiyati, avvalo, uning rasmiy iqtisodiyot bilan parallel ravishda faoliyat yuritishida namoyon bo'ladi. U ko'pincha yashirin yoki soya iqtisodiyoti tarkibiga kiradi va mehnat bozorida muvozanatni ta'minlovchi muhim mexanizm sifatida xizmat qiladi.

Rasmiy sektor barcha ishchi kuchini o'zida band qila olmagan sharoitda, norasmiy sektor ortiqcha ishchi kuchini qamrab olib, ishsizlik darajasining keskin oshib ketishining oldini oladi. Shu bilan birga, u aholining muayyan qismi uchun daromad manbai bo'lib xizmat qiladi. Biroq, norasmiy bandlikning salbiy jihatlari ham mavjud. Unda mehnat shartnomalarining yo'qligi, ijtimoiy sug'urta tizimining amal qilmasligi va ish haqining beqarorligi kuzatiladi. Bu esa ijtimoiy himoyaning zaiflashishiga va aholi daromadlari o'rtasidagi tengsizlikning ortishiga olib keladi. Bundan tashqari, norasmiy faoliyat soliqqa tortilmagani sababli davlat byudjetiga tushumlar kamayadi, bu esa ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirish imkoniyatlarini cheklaydi.

Norasmiy bandlikning shakllanishi turli omillar bilan bog'liq. Iqtisodiy omillar orasida ish o'rinlarining yetishmasligi, iqtisodiy o'sish sur'atlarining pastligi va rasmiy sektordagi ish haqi darajasining yetarli emasligi muhim o'rin tutadi. Institutsional omillar, jumladan, yuqori soliq yuklari, tadbirkorlikni ro'yxatdan o'tkazishdagi byurokratik to'siqlar va nazorat tizimining yetarli darajada rivojlanmaganligi ham norasmiy bandlikning kengayishiga sabab bo'ladi. Shu bilan birga, korrupsiya darajasining yuqoriligi ham rasmiy iqtisodiyotdan chetlashishga turtki beradi. Demografik omillar ham muhim ahamiyatga ega.

Aholining tez sur'atlarda o'sishi, yoshlar ulushining yuqoriligi va qishloq hududlaridan shaharlarga migratsiya jarayonlari mehnat bozorida bosimni kuchaytiradi va natijada norasmiy bandlikning kengayishiga olib keladi. Bundan tashqari, ta'lim va malaka darajasining pastligi sababli ko'plab ishchi kuchi rasmiy sektorda ish topa olmay, norasmiy faoliyat bilan shug'ullanishga majbur bo'ladi. Ijtimoiy-psixologik omillar, masalan, rasmiy tizimga ishonchsizlik yoki tez daromad topishga intilish ham ushbu jarayonni jadallashtiradi. Umuman olganda, norasmiy bandlik ikki tomonlama xususiyatga ega bo'lgan iqtisodiy hodisadir. Bir tomondan, u iqtisodiyotning moslashuvchanligini ta'minlab, aholini daromad bilan ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Ikkinchi tomondan esa, u ijtimoiy himoya tizimining zaiflashishiga, soliq tushumlarining kamayishiga va iqtisodiy tartibga solish mexanizmlarining buzilishiga olib keladi.

Shu sababli zamonaviy iqtisodiy siyosatda asosiy vazifa norasmiy bandlikni keskin qisqartirish emas, balki uni bosqichma-bosqich rasmiy sektorga integratsiya qilishdan iboratdir.

Adabiyotlar sharhi.

Ilmiy adabiyotlarda norasmiy sektorni tushuntirishga oid bir nechta nazariy yondashuvlar mavjud. Dualistik yondashuv tarafdorlari Arthur Lewis (1954) va boshqalar norasmiy bandlikni iqtisodiyotning an'anaviy va zamonaviy sektorlar o'rtasidagi tafovut natijasi sifatida ko'radilar. Ushbu yondashuvga ko'ra, norasmiy sektor rasmiy iqtisodiyot rivojlanmaguncha vaqtinchalik hodisa sifatida mavjud bo'ladi. Strukturaviy yondashuv vakillari esa Portes va Castells (1989) norasmiy bandlikni kapitalistik tizimning ajralmas qismi sifatida talqin qilib, uning yirik biznes manfaatlariga xizmat qiluvchi mexanizm ekanligini ta'kidlaydilar.

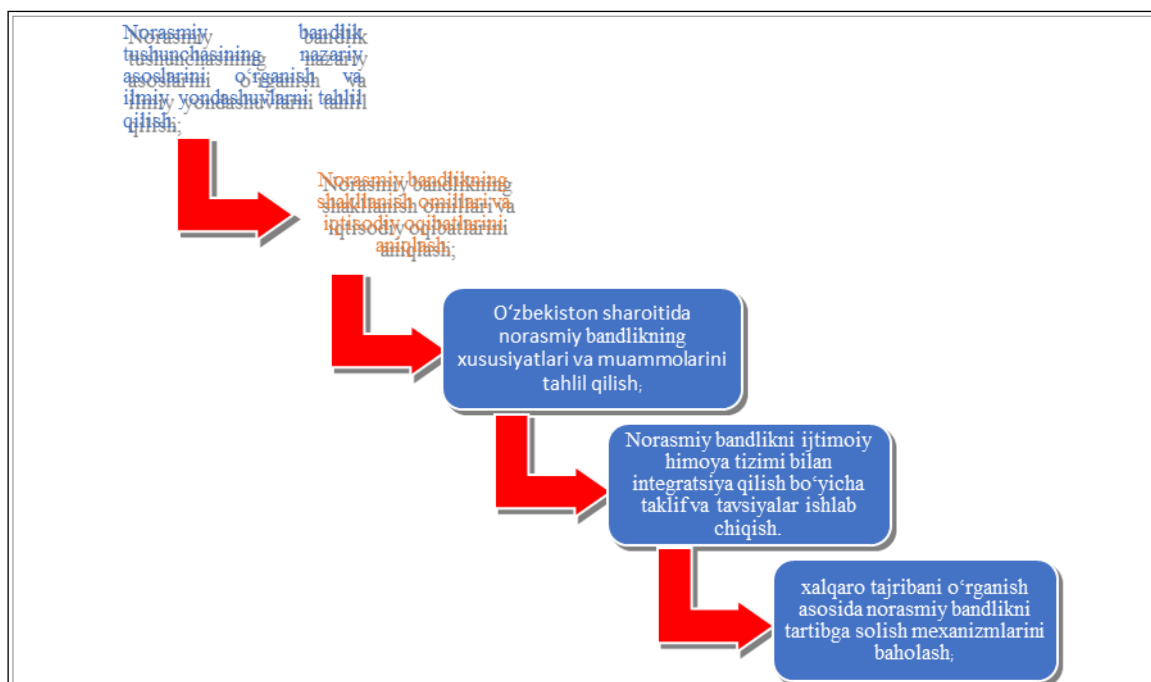
Shuningdek, institutsional yondashuv De Soto (1989) qarashlarida norasmiy bandlikni ortiqcha tartibga solish, yuqori soliq yuklari va byurokratik to'siqlar natijasi sifatida izohlaydi. De Soto (1989) fikricha, tadbirkorlik faoliyatini rasmiylashtirishdagi murakkabliklar fuqarolarni norasmiy sektorga o'tishga majbur qiladi. Bu yondashuv rivojlanayotgan mamlakatlar uchun ayniqsa dolzarb hisoblanadi. Zamonaviy tadqiqotlarda norasmiy bandlikni ijtimoiy himoya tizimi bilan integratsiya qilish masalalari ham keng yoritilmoqda. Jahon banki va boshqa xalqaro institutlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda norasmiy bandlikni qisqartirishdan ko'ra, uni rasmiy iqtisodiyotga moslashtirish, ya'ni "inklyuziv formalizatsiya" yondashuvi ilgari surilmoqda (World Bank, 2007). Bu jarayonda soliqlarni soddalashtirish, ro'yxatdan o'tish tartiblarini yengillashtirish va ijtimoiy sug'urta mexanizmlarini kengaytirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mahalliy olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ham norasmiy bandlikning O'zbekiston iqtisodiyotidagi o'rnini va xususiyatlari tahlil qilingan. Ularning ishlarida mehnat bozori infratuzilmasining yetarli darajada rivojlanmaganligi, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining cheklanganligi hamda hududiy nomutanosibliklar norasmiy bandlikning asosiy omillari sifatida ko'rsatib o'tiladi. Xususan, Abdurahmonov (2019) mehnat bozori rivojlanishi va bandlik masalalarini tizimli tahlil qilib, norasmiy bandlikning asosiy sabablari sifatida institutsional muammolar va ish o'rinlari yetishmovchiligini ko'rsatadi.

Shuningdek, Shodmonov va Rasulov (2020) o'z tadqiqotlarida iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar va hududiy nomutanosibliklar norasmiy bandlikni kuchaytiruvchi omil ekanligini ta'kidlaydilar. Bundan tashqari, Berkinov va Muminov (2021) ilmiy ishlarida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish orqali norasmiy bandlikni kamaytirish imkoniyatlari asoslab berilgan. Xalqaro miqyosda, xususan, International Labour Organization ma'lumotlariga ko'ra, norasmiy bandlik global mehnat bozorining sezilarli qismini tashkil etib, millionlab insonlarning ijtimoiy kafolatlardan mahrum holda faoliyat yuritayotganini ko'rsatadi. Shu bois, mazkur muammoni chuqur ilmiy o'rganish va samarali yechimlar ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston sharoitida ham norasmiy bandlik darajasining mavjudligi mehnat bozori infratuzilmasini takomillashtirish, yangi ish o'rinlarini yaratish va ijtimoiy himoya tizimini kengaytirish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, iqtisodiy islohotlar jarayonida bandlikning sifat jihatdan yaxshilanishi va aholini rasmiy sektorga jalb etish dolzarb vazifalardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu nuqtai nazardan, norasmiy bandlikni qisqartirishdan ko'ra uni rasmiy iqtisodiyotga integratsiya qilish, ya'ni ijtimoiy himoya tizimi bilan uyg'unlashtirish masalalarini o'rganish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Norasmiy sektorda faoliyat yuritayotgan aholi qatlamining kengligi ularning ijtimoiy himoya tizimidan chetda qolishiga, mehnat huquqlarining yetarli darajada ta'minlanmasligiga va davlat byudjetiga tushumlarning kamayishiga olib kelmoqda.

Shu bilan birga, norasmiy bandlikni faqat qisqartirishga qaratilgan an'anaviy yondashuvlar har doim ham kutilgan natijani bermayotgani kuzatilmoqda. Norasmiy bandlikni yangi yondashuvlar asosida, xususan, uni ijtimoiy himoya tizimi bilan integratsiya qilish nuqtai nazaridan o'rganish zaruratini yuzaga keltiradi. Shu sababli, norasmiy bandlikning iqtisodiy mohiyatini aniqlash, uning shakllanish omillarini tahlil qilish hamda uni rasmiy iqtisodiyotga bosqichma-bosqich integratsiya qilish mexanizmlarini ishlab chiqish muhim ilmiy muammo sifatida qaraladi. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi norasmiy bandlik fenomenining iqtisodiy mohiyatini ochib berish hamda uni ijtimoiy himoya tizimi bilan integratsiya qilishning samarali yo'llarini ishlab chiqishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilab olindi:



1-rasm. Norasmiy bandlikni institutsional-iqtisodiy integratsiya asosida rivojlantirishning bosqichma-bosqich konseptual modeli

1-rasm. Mazkur model norasmiy bandlikni nazariy tahlil qilish, uning omillarini aniqlash, amaliy holatini baholash hamda ijtimoiy himoya tizimi bilan integratsiya qilish bo'yicha takliflar ishlab chiqish bosqichlarini aks ettiradi.

Norasmiy bandlik fenomenining iqtisodiy mohiyati hamda uning shakllanish omillarini o'rganishda kompleks metodologik yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida, avvalo, tahlil va sintez usullari asosida norasmiy bandlikka oid ilmiy adabiyotlar, xalqaro tashkilotlar hisobotlari va mahalliy olimlar tadqiqotlari tizimli ravishda o'rganilib, umumlashtirildi. Tadqiqotda qiyosiy (komparativ) tahlil usuli qo'llanilib, norasmiy bandlikni tushuntiruvchi asosiy nazariy yondashuvlar - dualistik, strukturaviy va institutsional yondashuvlar o'zaro solishtirildi.

Ushbu yondashuvlar orqali norasmiy bandlikning iqtisodiyotdagi o'rni, uning vaqtinchalik yoki tizimli hodisa ekanligi hamda davlat siyosati bilan bog'liqligi tahlil qilindi. Shuningdek, tizimli yondashuv asosida norasmiy bandlik mehnat bozori muvozanati, aholi daromadlari shakllanishi va ijtimoiy himoya tizimi bilan uzviy bog'liqlikda o'rganildi. Bu yondashuv orqali norasmiy bandlikning ijobiy (bandlikni ta'minlash, daromad manbai) va salbiy (ijtimoiy himoyaning zaiflashuvi, soliq tushumlarining kamayishi) jihatlari kompleks tarzda baholandi. Bundan tashqari, induktiv va deduktiv usullar asosida ilmiy xulosalar shakllantirildi.

Induktiv yondashuv yordamida norasmiy bandlikning shakllanishiga ta'sir etuvchi iqtisodiy, institutsional, demografik va ijtimoiy omillar alohida tahlil qilinib, umumiy xulosalar chiqarildi. Deduktiv usul orqali esa mavjud nazariy qarashlardan kelib chiqib ushbu omillarning o'zaro bog'liqligi va ta'sir mexanizmlari izohlandi.

Tadqiqotda omilli (faktor) tahlil usuli ham qo'llanilib, ish o'rinlarining yetishmasligi, iqtisodiy o'sish sur'atlarining pastligi, soliq yukining yuqoriligi, byurokratik to'siqlar, migratsiya jarayonlari va aholi malakasi darajasi kabi omillarning norasmiy bandlikka ta'siri tizimli ravishda o'rganildi. Metodologiyaning muhim jihati sifatida integratsion yondashuv asos qilib olindi. Ya'ni, norasmiy bandlikni qisqartirish emas, balki uni bosqichma-bosqich rasmiy sektorga integratsiya qilish zarurligi ilmiy asoslandi. Ushbu yondashuv orqali mehnat bozori barqarorligini ta'minlash, aholini ijtimoiy himoya bilan qamrab olish va iqtisodiy samaradorlikni oshirish imkoniyatlari ko'rsatib berildi.

Tadqiqat natijalari norasmiy bandlik fenomenining iqtisodiy mohiyatini kompleks tarzda ochib berish imkonini berdi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, norasmiy bandlik zamonaviy iqtisodiyotda ikki tomonlama xususiyatga ega bo'lib, bir tomondan mehnat bozori muvozanatini ta'minlash va aholi daromadlarini shakllantirishda muhim rol o'ynasa, ikkinchi tomondan ijtimoiy himoya tizimining zaiflashuvi hamda davlat byudjeti daromadlarining qisqarishiga olib keladi.

Xulosa va takliflar.

Tadqiqot jarayonida norasmiy bandlikning shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillar tizimlashtirildi. Ular iqtisodiy (ish o'rinlarining yetishmasligi, iqtisodiy o'sish sur'atlarining pastligi), institutsional (yuqori soliq yuklari, byurokratik to'siqlar, nazorat tizimining zaifligi), demografik (aholi sonining o'sishi, migratsiya jarayonlari) hamda ijtimoiy omillar (ta'lim va malaka darajasi, rasmiy tizimga ishonchsizlik) sifatida guruhlashtirildi. Ushbu omillar o'zaro bog'liq holda norasmiy bandlikning kengayishiga ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Nazariy yondashuvlar tahlili natijasida dualistik, strukturaviy va institutsional yondashuvlarning har biri norasmiy bandlikning alohida jihatlarini yoritib berishi, biroq ularning birortasi ham mazkur hodisani to'liq qamrab ololmasligi aniqlandi.

Shu bois, norasmiy bandlikni o'rganishda kompleks yondashuv zarurligi asoslab berildi. Shuningdek, tadqiqot natijalari norasmiy bandlikni keskin qisqartirishga qaratilgan siyosat har doim ham samarali emasligini ko'rsatdi. Aksincha, norasmiy sektorda faoliyat yuritayotgan aholini bosqichma-bosqich rasmiy iqtisodiyotga jalb etish, ularni ijtimoiy himoya tizimi bilan qamrab olish orqali yanada barqaror natijalarga erishish mumkinligi asoslandi.

Natijada, norasmiy bandlikni ijtimoiy himoya tizimi bilan integratsiya qilishga qaratilgan yondashuvning ustuvorligi ilmiy jihatdan asoslab berildi. Bu esa mehnat bozori samaradorligini oshirish, aholining ijtimoiy himoyasini kuchaytirish hamda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qilishi mumkin. Xulosa qilib aytganda, norasmiy bandlik zamonaviy iqtisodiyotda muhim, ammo qarama-qarshi ta'sirga ega bo'lgan hodisa hisoblanadi. U bir tomondan aholini bandlik bilan ta'minlash va daromad manbai yaratishda muhim rol o'ynasa, ikkinchi tomondan ijtimoiy himoya tizimining zaiflashuvi hamda davlat byudjeti tushumlarining kamayishiga olib keladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, norasmiy bandlikning shakllanishi iqtisodiy, institutsional, demografik va ijtimoiy omillar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, uni kamaytirish kompleks yondashuvni talab etadi. Shu sababli, norasmiy bandlikni keskin qisqartirishdan ko'ra, uni bosqichma-bosqich rasmiy sektorga integratsiya qilish va ijtimoiy himoya tizimi bilan uyg'unlashtirish eng maqbul yo'l hisoblanadi. Bu esa mehnat bozori barqarorligini ta'minlash, aholi farovonligini oshirish va iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar / Jumepamypa / Reference:

Abdurahmonov Q.X. (2019) Mehnat iqtisodiyoti. – Toshkent. Fan.

Alejandro Portes, Manuel Castells. (1989) The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries.

Arthur Lewis W. (1954). Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. Manchester School.

Berkinov B.B., Muminov N.G. (2021) Kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish masalalari. Ilmiy maqolalar to'plami, Toshkent.

Hernando de Soto. (1989) The Other Path. The Invisible Revolution in the Third World. – New York: Harper & Row

Shodmonov Sh.Sh., Rasulov A. (2020) Iqtisodiyot nazariyasi. – Toshkent. Iqtisodiyot.

World Bank. (2007) Informality: Exit and Exclusion. – Washington, DC: World Bank, 2007.